
પ્રવચન નં. ૩૧, શ્લોક-૪૪થી૫૧ ગાથા-૩૦થી૩૪ શુક્રવાર, ચૈત્ર સુદ ૭, તા.૦૨-૦૪-૭૧

‘નિયમસાર’ અજીવ અધિકાર.

પુદ્ગલોઽચેતનો જીવશ્ચેતનશ્ચેતિ કલ્પના ।

સાઽપિ પ્રાથમિકાનાં સ્યાન્ન સ્યાન્નિષ્પન્નયોગિનામ્ ।।૪૪।।

પુદ્ગલની વ્યાખ્યા આવી ને? છ પ્રકારના સ્કંધ અને પરમાણુ સ્વભાવપર્યાય. સ્વભાવ

અને વિભાવ પર્યાય વિગેરે ઘણું આવ્યું. કહે છે કે હો જગતમાં પુદ્ગલ. ‘પુદ્ગલ’ અને રાગાદિ ‘અચેતન છે અને જીવ ચેતન છે...’ જાણનાર-દેખનાર જીવ ભગવાનઆત્મા છે. રાગથી માંડીને પરમાણુ આદિ બધા અચેતન છે. ‘એવી જે કલ્પના તે પણ પ્રાથમિકોને (પ્રથમ ભૂમિકાવાળાઓને) હોય છે,...’ શરૂઆતમાં જેમને ભેદ પાડવો છે અથવા ભેદ પાડીને ધ્યાન કરવું છે, એને એ હોય કે આ રાગાદિ પર અચેતન છે, આત્મા ચેતન છે. શરૂઆતમાં વિચાર જીવને એ હોય છે.

‘નિષ્પન્ન યોગીઓને હોતી નથી...’ એટલે? અંતરમાં રમણતા જ્યાં ઉગ્રપણે પ્રગટ થઈ છે. સ્વભાવ સન્મુખની, વીતરાગભાવપણાની સ્થિરતા પ્રગટ થઈ છે એને એ કલ્પના હોતી નથી કે આ અચેતન રાગ છે અને ચેતન હું છું. એ તો જ્ઞાતાદષ્ટાપણે પરિણમે છે. એવો જીવનો સ્વભાવ છે કે જાણવું, દેખવું. જેમ સિદ્ધ ભગવાન જાણે, દેખે છે. એમ આ પણ જીવ જાણવા-દેખવાના સ્વભાવ સ્વરૂપ છે. એમાં જે સ્થિરરૂપે બહુ જામ્યો નથી, એને આ અચેતન અને ચેતન એવા બે ભાગના વિકલ્પો, કલ્પના હોય છે. જ્ઞાન અને આનંદ સ્વભાવમાં, જ્યાં લીનતા જામી, યોગ એટલે અંતરની એકાગ્રતાની પ્રાપ્તિ થઈ, એવા સંતોને એ કલ્પના હોતી નથી. આહાહા...! કહો, સમજાણું?

સાર કાઢ્યો આ. પુદ્ગલો છે, છ પ્રકારના સ્કંધ છે. સ્વભાવિક કારણપરમાણુ છે, કાર્યપરમાણુ છે, જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ પરમાણુ છે. હો. એની સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી. ફક્ત વિચારમાં પહેલું એ આવે કે આ રાગ આદિ કલ્પના છે એ અચેતન, તેને જાણવા પ્રકારનો, અને હું એક ચેતન છું તો મારા ચેતનમાં મારે સ્થિર થવું જોઈએ. આ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. એ રીતે પહેલી કલ્પના, યોગ એટલે સ્વરૂપની જમવટ જ્યાં અંદર થઈ નથી, એને એવી કલ્પના પહેલી હોય છે.

‘નિષ્પન્ન યોગીઓને...’ જેમને આત્મા અને રાગની ભિન્નતા ઉગ્રપણે થઈને, પાકો યોગ એટલે એકાગ્રતા થઈ ગઈ છે. સ્વભાવમાં જ્યાં એકાગ્રતા ઉગ્ર થઈ છે. એને આ કલ્પના હોતી નથી કે આ પુદ્ગલ અચેતન છે અને હું ચેતન છું. આનું નામ સ્વભાવ સન્મુખની લીનતા, એનું નામ મોક્ષનો માર્ગ. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ? એ ૪૪ મા શ્લોકમાં કહ્યું.

મુમુક્ષુ :- પ્રાથમિક એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ?

ઉત્તર :- સમ્યગ્દૃષ્ટિ. સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે પણ હજી આ અચેતન છે અને આ ચેતન છે એવી જ્યાં વિચારની ધારા ચાલે છે ત્યાં સુધી એને નિષ્પન્ન-સ્થિરતા થઈ નથી. છે સમકિતી. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- સમકિતીને પ્રાથમિક કહેવાય?

ઉત્તર :- હા, વિકલ્પ છે ને હજી.

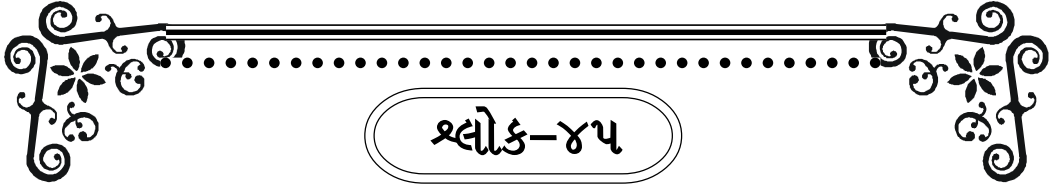
મુમુક્ષુ :- પ્રાથમિકને અપ્રાપ્ત કહ્યો.

ઉત્તર :- પ્રાથમિકને પ્રાપ્ત જ છે પણ વિકલ્પ છે એવા સ્થાનમાં આ અચેતન છે હું ચેતન છું એવો ભાવ આવે છે.

મુમુક્ષુ :- ... પ્રાથમિકમાં આવી ગયા.

ઉત્તર :- એ પ્રાથમિકમાં નથી. એ જામી ગયેલા છે. એ વિકલ્પ, વિકલ્પને ઠેકાણે છે. અંતરની દૃષ્ટિમાં મને કાંઈ છે નહિ. એમ જામી ગયેલા છે. વીતરાગતા જામી છે. ઓહોહો...! જિનેન્દ્ર સ્વરૂપરૂપ એવો આત્મા, (એમાં) જામી ગયા છે. અહીં તો એક વાત (કરે છે કે) પહેલી કલ્પના એવી હોય છે. સ્વરૂપમાં ઠરતા એ હોતી નથી. એટલી વાત સિદ્ધ કરી. સમકિતી અને મુનિઓ બધાની.

૪૫ મો શ્લોક.

શ્લોક-૪૫

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)

અચેતને પુદ્ગલકાયકેઽસ્મિન્
સચેતને વા પરમાત્મતત્ત્વે ।
ન રોષભાવો ન ચ રાગભાવો
ભવેદિયં શુદ્ધદશા યતીનામ્ ॥૪૫॥

[શ્લોકાર્થ :-] (શુદ્ધ દશાવાળા યતિઓને) આ અચેતન પુદ્ગલકાયમાં દ્વેષભાવ હોતો નથી કે સચેતન પરમાત્મતત્ત્વમાં રાગભાવ હોતો નથી;—આવી શુદ્ધ દશા યતિઓની હોય છે. ૪૫.

શ્લોક-૪૫ ઉપર પ્રવચન

અચેતને પુદ્ગલકાયકેઽસ્મિન્
સચેતને વા પરમાત્મતત્ત્વે ।
ન રોષભાવો ન ચ રાગભાવો
ભવેદિયં શુદ્ધદશા યતીનામ્ ॥૪૫॥

આહાહા...! ‘(શુદ્ધ દશાવાળા યતિઓને) આ અચેતન પુદ્ગલકાયમાં દ્વેષભાવ હોતો

નથી...' આ નહિ... આ નહિ... એમ. સમજાય છે? એવો ભાવ હોતો નથી. દ્વેષ નથી. એ તો જ્ઞાતાદૃષ્ટા છે. આહાહા...! શુદ્ધ દશા સાચા સંતને, સાચા મુનિને 'આ અચેતન પુદ્ગલકાયમાં દ્વેષભાવ હોતો નથી...' એટલે કે આ હું નહિ, એવો પણ જેને દ્વેષ હોતો નથી. 'સચેતન પરમાત્મતત્ત્વમાં રાગભાવ હોતો નથી;—' પરમેશ્વર ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર સચેતન છે. એમાં પણ રાગભાવ હોતો નથી. વીતરાગભાવમાં થંભી ગયા છે, એમ કહે છે.

'આવી શુદ્ધ દશા યતિઓની હોય છે.' જુઓ! આ યતિ. આ જતિ કહેવાતા હશે એ? આ તો યતિ કહ્યા છે. જેને આનંદસ્વરૂપ જ્ઞાનભાવ અનુભવમાં આવ્યો છે અને એમાં યત્નામાં, એની યત્નામાં વર્તે છે. તદ્દન જેને આત્મસ્વભાવ, સમભાવ પ્રગટ્યો છે, એવો એને પરમાત્મ પ્રત્યે રાગ નથી, ત્રણલોકના નાથ તીર્થંકર પ્રત્યે પણ રાગ નથી અને પુદ્ગલ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. આહાહા...! કહો, સમજાણું કાંઈ?

'અચેતન પુદ્ગલકાયમાં દ્વેષભાવ હોતો નથી કે સચેતન પરમાત્મતત્ત્વમાં રાગભાવ હોતો નથી;—' આ મારા પરમેશ્વર છે, પરમાત્મા છે એવો રાગ હોતો નથી. આહાહા...! પહેલા હોય પણ એ આદરણીય નથી. આ તો ન હોય ત્યાં આગળ એકલો સમભાવ વર્તે છે, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? 'આવી શુદ્ધદશા યતિઓની...' મુનિઓની (હોય છે). આત્મધ્યાનમાં મસ્ત છે. આહાહા...! સમભાવ. દુનિયા આખી ડોલે તોપણ ત્યાં વિષમભાવ, વિકલ્પ ઊઠતો નથી. આહાહા...! અનુકૂળતા ઈન્દ્રોની આવી હોય તો પણ કહે છે કે રાગ નથી. પ્રતિકૂળતા, નિંદાની જડી વરસતી હોય તો દ્વેષ નથી. એ પુદ્ગલ છે. સમજાણું કાંઈ? અને જેના સમીપે પરમાત્માની હાજરી હોય, રાગ નથી. એવો આત્મા રાગરહિત સ્વભાવમાં સમસ્થિતિપણને પ્રાપ્ત છે તે યતિઓની દશા છે.

નીચે ભલે રાગ હોય, પણ દૃષ્ટિમાં એ આદરણીય હોતો નથી. અહીં તો એ રાગ જ નથી હવે એમ કહે છે. અસ્થિરતા જ જ્યાં ગઈ છે. નીચે ગુણસ્થાનમાં પરમાત્મા પ્રત્યેનો વિકલ્પ અને આ નહિ, આ ન હોય એવો દ્વેષનો અંશ પણ આવે છે. એ અસ્થિરતાના દ્વેષ અને અસ્થિરતાના ભાવ જ્યાં છુટી ગયા છે, ત્યાં આગળ તો સમભાવ... સમભાવ... વીતરાગી બિંબ થઈને પડ્યા છે, કહે છે. આહાહા...! નિંદાની જડીમાં દ્વેષ નથી અને સાક્ષાત્ પરમાત્મા હોય તો એને સાંભળવાનો પણ વિકલ્પ ને રાગ નથી. સમજાણું કાંઈ? એવી આત્મા પ્રત્યે સમસ્થિતિ (છે). એનું સ્વરૂપ જ સમભાવી છે. એવી દશામાં સમભાવ પ્રગટ થયો, એને બેયમાં સમતોલ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે. પુદ્ગલ હોય કે પરમાત્મા હોય એમ કહે છે.

મુમુક્ષુ :- આવા પુરુષ દેખાતા નથી.

ઉત્તર :- આહાહા...! સાધુની દશા... સમજાણું કાંઈ?

આવી 'શુદ્ધ દશાવાળા યતિઓની હોય છે.' હજી તો સમ્યગ્દર્શન શું છે? શ્રદ્ધામાં પણ એ પરમાત્માનો રાગ અને અચેતન પ્રત્યે દ્વેષ કરવા જેવો નથી. એમ શ્રદ્ધામાં થઈ જાય

છે. અસ્થિરતા હોય છે. આ સમભાવી સંતોને એ અસ્થિરતા પણ હોતી નથી. આમ વાત છે. સમજાણું કાંઈ? હવે ૩૦મી ગાથા. પુદ્ગલની વ્યાખ્યા કરી. હવે ધર્માસ્તિ, અધર્માસ્તિ અને આકાશ. છ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા છે ને?

ગાથા-૩૦

ગમણિમિત્તં ધમ્મમધમ્મં ઠિદિ જીવપોગ્ગલાણં ચ ।
અવગહણં આયાસં જીવાદીસવ્વદવ્વાણં ॥૩૦ ॥

ગમનનિમિત્તો ધર્મોઽધર્મઃ સ્થિતેઃ જીવપુદ્ગલાનાં ચ ।
અવગાહનસ્યાકાશં જીવાદિસર્વદ્રવ્યાણામ્ ॥૩૦ ॥

ધર્માધર્માકાશાનાં સંક્ષેપોક્તિરિયમ્ ।

અયં ધર્માસ્તિકાયઃ સ્વયં ગતિક્રિયારહિતઃ દીર્ઘિકોદકવત્ । સ્વભાવગતિક્રિયાપરિણત-
સ્યાયોગિનઃ પંચહ્રસ્વાક્ષરોચ્ચારણમાત્રસ્થિતસ્ય ભગવતઃ સિદ્ધનામધેય યોગ્યસ્ય ષટ્કાપક્રમવિમુક્તસ્ય
મુક્તિવામલોચનાલોચનગોચરસ્ય ત્રિલોકશિખરિશેખરસ્ય અપહસ્તિતસમસ્તલ્લેશાવાસપંચ-
વિધસંસારસ્ય પંચમગતિપ્રાન્તસ્ય સ્વભાવગતિક્રિયાહેતુઃ ધર્મઃ; અપિ ચ ષટ્કાપક્રમયુક્તાનાં
સંસારિણાં વિભાવગતિક્રિયાહેતુશ્ચ । યથોદકં પાઠીનાનાં કારણં તથા તેષાં જીવપુદ્ગલાનાં
ગમનકારણં સ ધર્મઃ । સોઽયમમૂર્તઃ અષ્ટસ્પર્શનવિનિર્મુક્તઃ વર્ણરસપંચકગંધદ્વિતયવિનિર્મુક્તશ્ચ
અગુરુકલઘુત્વાદિગુણાધારઃ લોકમાત્રાકારઃ અખણ્ડકપદાર્થઃ । સહભુવોઃ ગુણાઃ, ક્રમવર્તિનઃ
પર્યાયાશ્ચેતિ વચનાદસ્ય ગતિહેતોર્ધર્મદ્રવ્યસ્ય શુદ્ધગુણાઃ શુદ્ધપર્યાયા ભવન્તિ । અધર્મદ્રવ્યસ્ય
સ્થિતિહેતુર્વિશેષગુણઃ અસ્યૈવ તસ્ય ધર્માસ્તિકાયસ્ય ગુણપર્યાયાઃ સર્વે ભવન્તિ ।
આકાશસ્યાવકાશદાનલક્ષણમેવ વિશેષગુણઃ । इतरे धर्माधर्मयोर्गुणाः स्वस्यापि सदृशा इत्यर्थः ।
લોકાકાશધર્માધર્માણાં સમાનપ્રમાણત્વે સતિ ન હ્યલોકાકાશસ્ય હ્રસ્વત્મમિતિ ।

જીવ-પુદ્ગલોને ગમન-સ્થાનનિમિત્ત ધર્મ-અધર્મ છે;
જીવાદિ સર્વ પદાર્થને અવગાહનને આભ છે. ૩૦.

અન્વયાર્થ :- [ધર્મઃ] ધર્મ [જીવપુદ્ગલાનાં] જીવ-પુદ્ગલોને [ગમનનિમિત્તઃ]
ગમનનું નિમિત્ત છે [ચ] અને [અધર્મઃ] અધર્મ [સ્થિતેઃ] (તેમને) સ્થિતિનું નિમિત્ત
છે; [આકાશં] આકાશ [જીવાદિસર્વદ્રવ્યાણામ્] જીવાદિ સર્વ દ્રવ્યોને [અવગાહનસ્ય]
અવગાહનનું નિમિત્ત છે.

ટીકા :- આ, ધર્મ-અધર્મ-આકાશનું સંક્ષિપ્ત કથન છે.

આ ધર્માસ્તિકાય, વાવના પાણીની માફક, પોતે ગતિક્રિયારહિત છે. માત્ર (અ, ઈ, ઉ, ઋ, લુ-એવા) પાંચ્ચ અક્ષરના ઉચ્ચારણ જેટલી જેમની સ્થિતિ છે, જેઓ 'સિદ્ધ' નામને યોગ્ય છે, જેઓ છ અપક્રમથી વિમુક્ત છે, જેઓ મુક્તિરૂપી સુલોચનાનાં લોચનનો વિષય છે (અર્થાત્ જેમને મુક્તિરૂપી સુંદરી પ્રેમથી નિહાળે છે), જેઓ ત્રિલોકરૂપી 'શિખરીના શિખર છે, જેમણે સમસ્ત કલેશના ઘરરૂપ પંચવિધ સંસારને (-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવના પરાવર્તનરૂપ પાંચ પ્રકારના સંસારને) દૂર કર્યો છે અને જેઓ પંચમગતિના સીમાડે છે- એવા અયોગી ભગવાનને સ્વભાવગતિક્રિયારૂપે પરિણમતાં *સ્વભાવગતિક્રિયાનો હેતુ ધર્મ છે. વળી છ અપક્રમથી યુક્ત એવા સંસારીઓને તે (ધર્મ) *વિભાવગતિક્રિયાનો હેતુ છે. જેમ (નિમિત્ત) છે. તે ધર્મ અમૂર્ત, આઠ સ્પર્શ રહિત, તેમ જ પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ અને બે ગંધ વિનાનો, અગુરુલઘુત્વાદિ ગુણોના આધારભૂત લોકમાત્ર આકારવાળો (-લોકપ્રમાણ આકારવાળો), અખંડ એક પદાર્થ છે. 'સહભાવી ગુણો છે અને ક્રમવર્તી પર્યાયો છે' એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી ગતિના હેતુભૂત આ ધર્મદ્રવ્યને શુદ્ધ ગુણો અને શુદ્ધ પર્યાયો હોય છે.

અધર્મદ્રવ્યનો વિશેષગુણ સ્થિતિહેતુત્વ છે આ અધર્મદ્રવ્યના (બાકીના) ગુણ-પર્યાયો જેવા તે ધર્માસ્તિકાયના (બાકીના) સર્વ ગુણ-પર્યાયો હોય છે.

આકાશનો, અવકાશદાનરૂપ લક્ષણ જ વિશેષગુણ છે. ધર્મ અને અધર્મના બાકીના ગુણો આકાશના બાકીના ગુણો જેવા પણ છે.

-આ પ્રમાણે (આ ગાથાનો) અર્થ છે.

(અહીં એમ ખ્યાલમાં રાખવું કે) લોકાકાશ, ધર્મ અને અધર્મ સરખા પ્રમાણવાળા હોવાથી કાંઈ અલોકાકાશને ટૂંકાપણું-નાનાપણું નથી (-અલોકાકાશ તો અનંત છે).

ગાથા-૩૦ ઉપર પ્રવચન

ગમણિમિત્તં ધમ્મમધમ્મં ઠિદિ જીવપોગલાણં ચ ।
અવગહણં આયાસં જીવાદીસવ્વદવ્વાણં ॥૩૦॥

જીવ-પુદ્ગલોને ગમન-સ્થાનનિમિત્ત ધર્મ-અધર્મ છે;
જીવાદિ સર્વ પદાર્થને અવગાહહેતુ આભ છે. ૩૦.

૧. શિખરી = શિખરવંત; પર્વત.

* સ્વભાવગતિક્રિયા તથા વિભાવગતિક્રિયાના અર્થ માટે ર૩મું પાનું જુઓ.

ટીકા :- ‘આ ધર્મ-અધર્મ-આકાશનું સંક્ષિપ્ત કથન છે.’ ત્રણ દ્રવ્ય છે. જગતમાં ત્રણ પદાર્થ છે. ધર્માસ્તિ, અધર્માસ્તિ, આકાશ. ‘આ ધર્માસ્તિકાય...’ એમાં પહેલું વર્ણન ધર્માસ્તિનું (કરે છે). ‘વાવના પાણીની માફક,...’ વાવનું પાણી હલતું નથી. નદીનું પાણી તો હજી હલે, ગતિ કરે. આ સ્થિર છે. એમ ધર્માસ્તિકાય અરૂપી પદાર્થ છે. ‘વાવના પાણીની માફક, પોતે ગતિક્રિયારહિત છે.’ એમાં ગતિ છે નહિ. ‘માત્ર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, લુ-એવા) પાંચ ડૂસ્વ અક્ષરના ઉચ્ચારણ જેટલી જેમની સ્થિતિ છે,...’ અયોગી ગુણસ્થાનની વાત કરે છે. અને અયોગી ગુણસ્થાનને અંતે સિદ્ધ થવાની ક્રિયામાં ધર્માસ્તિ નિમિત્ત છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

‘જેઓ ‘સિદ્ધ’ નામને યોગ્ય છે, જેઓ છ અપક્રમથી વિમુક્ત છે,...’ ઓલામાં લખ્યું ને એમાંથી. ‘નિયમસાર’ની ટીકામાં જ ભૂલ છે. છકાયથી વિમુક્ત છે એમ લખ્યું છે. નિયમસારની ટીકામાં. પછી અર્થ એવો કર્યો છ કાયથી વિમુક્ત છે. પણ છ અપક્રમ. અપક્રમ એટલે છ દિશાઓમાં જાવું. સંસારી જીવ દેહ છૂટે ત્યારે છ દિશા : પૂર્વ, ઉત્તર અને ચાર ખૂણા એમાં જાય છે. આ સિદ્ધ થાય ને અહીંથી સિદ્ધ થતા જાય એને છ દિશા હોતી નથી.

‘જેઓ મુક્તિરૂપી સુલોચનાનાં લોચનનો વિષય છે. (અર્થાત્ જેમને મુક્તિરૂપી સુંદરી પ્રેમથી નિહાળે છે),...’ એટલે પૂર્ણદેશા જેને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે. અયોગી ગુણસ્થાન હોય છે. છૂટ્યા એટલે અહીં સિદ્ધ થયા છે. એ ગતિ કરીને જાય છે. એવી વ્યાખ્યા કરી. ‘જેઓ ત્રિલોકરૂપી શિખરીના શિખર છે,...’ ત્રણલોકરૂપી ડુંગર, ત્રણલોકરૂપી પર્વત એના શિખર છે. સિદ્ધ ભગવાન આવા છે. ‘જેમણે સમસ્ત ક્લેશના ઘરરૂપ પંચવિધ સંસારને (દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભાવના પરાવર્તનરૂપી પાંચ પ્રકારના સંસારને) દૂર કર્યો છે...’ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવના પરાવર્તન-બદલવું એ જેનું બંધ થઈ ગયું છે.

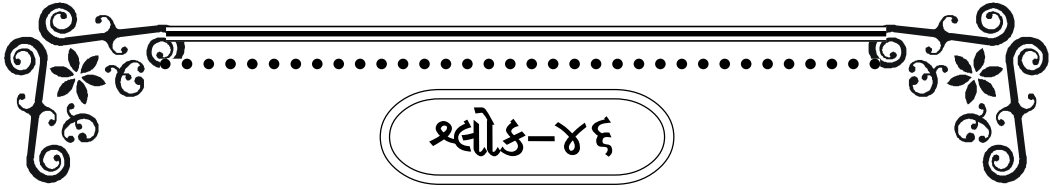
‘જેઓ પંચમગતિના સીમાડે છે—’ પંચમગતિને નજીક છે ‘એવા અયોગી ભગવાનને સ્વભાવગતિ ક્રિયારૂપે પરિણમતાં...’ અયોગીથી નીકળીને. એ અયોગી જ છે ને. ‘સ્વભાવગતિક્રિયાનો હેતુ ધર્મ છે.’ ધર્માસ્તિ તેને ગતિમાં નિમિત્ત છે. અહીંથી આમ સિદ્ધ થાય.

‘વળી છ અપક્રમથી યુક્ત એવા સંસારીઓને...’ ઓલા મુક્ત હતા. આ યુક્ત (છે). ‘વિભાવગતિક્રિયાનો હેતુ છે.’ સંસારીને ચાર ખૂણે ઉપર-નીચે જાવું. એ વિભાવગતિનો હેતુ ધર્માસ્તિકાય છે. ‘જેમ પાણી માછલાંને ગમનનું કારણ છે, તેમ તે ધર્મ તે જીવ-પુદ્ગલોને ગમનનું કારણ (નિમિત્ત) છે. તે ધર્મ અમૂર્ત, આઠ સ્પર્શ રહિત, તેમ જ પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ અને બે ગંધ વિનાનો, અગુરુલઘુત્વાદિ ગુણોના આધારભૂત, લોકમાત્ર આકારવાળો (—લોકપ્રમાણ આકારવાળો) અખંડ એક પદાર્થ છે.’ ધર્માસ્તિ. ચૌદ બ્રહ્માંડમાં (વ્યાપેલો છે). ‘સહભાવી ગુણો છે અને ક્રમવર્તી પર્યાયો છે’ સાથે રહેનારા ગુણો છે અને ક્રમે થનારા પર્યાયો છે. એ ધર્માસ્તિકાયને પણ હોય છે, એમ કહે છે.

‘એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી ગતિના હેતુભૂત આ ધર્મ દ્રવ્યને શુદ્ધ ગુણો અને શુદ્ધ પર્યાયો હોય છે.’ ધર્માસ્તિમાં પણ અનંતા શુદ્ધ ગુણો અને અનંતી શુદ્ધ પર્યાયો હોય છે. ‘અધર્મદ્રવ્યનો વિશેષગુણ સ્થિતિહેતુત્વ છે. આ અધર્મદ્રવ્યના (બાકીના) ગુણ-પર્યાયો જેવા તે ધર્માસ્તિકાય (બાકીના) સર્વ ગુણ-પર્યાયો હોય છે.’ લ્યો. ધર્માસ્તિ જેવા અધર્માસ્તિના ગુણો હોય છે. ‘આકાશનો, અવકાશદાનરૂપ લક્ષણ જ વિશેષગુણ છે. ધર્મ અને અધર્મના બાકીના ગુણો...’ ભાષા એમ ફેરવી છે. ‘બાકીના ગુણો આકાશના બાકીના ગુણો જેવા પણ છે.’ નહિતર તો આકાશના ગુણો ધર્માસ્તિ-અધર્માસ્તિના હતા એવા હોય છે એમ હોવું જોઈએ, એને ઠેકાણે આમ લીધું. શું કીધું સમજાણું? ધર્માસ્તિ-અધર્માસ્તિના ગુણો જેવા આકાશના ગુણો છે એમ લેવું જોઈએ. પણ આ આમ લીધું. આકાશના જેવા ગુણો છે, એવા ધર્માસ્તિ-અધર્માસ્તિના ગુણો છે.

‘—આ પ્રમાણે (આ ગાથાનો) અર્થ છે.’ લ્યો. ‘(અહીં એમ ખ્યાલમાં રાખવું કે) લોકાકાશ, ધર્મ અને અધર્મ સરખા પ્રમાણવાળાં હોવાથી કાંઈ અલોકાકાશને ટૂંકાપણું—નાનાપણું નથી.’ આ ત્રણ આવા છે માટે અલોક ટૂંકો થઈ ગયો છે એમ છે નહિ. અલોક તો અનંત... અનંત... અનંત... અનંત... અનંત... અનંત... અનંત... ચારે બાજુ અનંત છે.

‘[હવે ૩૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :]’

શ્લોક-૪૬

(માલિની)

इह गमननिमित्तं यत्स्थितेः कारणं वा
यदपरमखिलानां स्थानदानप्रवीणम् ।
तदखिलमवलोक्य द्रव्यरूपेण सम्यक्
प्रविशतु निजतत्त्वं सर्वदा भव्यलोकः ॥४६॥

[શ્લોકાર્થ :-] અહીં એમ આશય છે કે—જે (દ્રવ્ય) ગમનનું નિમિત્ત છે, જે (દ્રવ્ય) સ્થિતિનું કારણ છે, વળી બીજું જે (દ્રવ્ય) સર્વને સ્થાન દેવામાં પ્રવીણ છે, તે બધાંને સમ્યક્ દ્રવ્યરૂપે અવલોકીને (ન્યથાર્થપણે સ્વતંત્ર દ્રવ્યો તરીકે સમજીને) ભવ્યસમૂહ સર્વદા નિજ તત્ત્વમાં પ્રવેશો. ૪૬.

શ્લોક-૪૬ ઉપર પ્રવચન

इह गमननिमित्तं यत्स्थितेः कारणं वा
यदपरमखिलानां स्थानदानप्रवीणम् ।
तदखिलमवलोक्य द्रव्यरूपेण सम्यक्
प्रविशतु निजतत्त्वं सर्वदा भव्यलोकः ॥४६॥

જે ધર્માસ્તિ ગમનનું નિમિત્ત છે. અધર્માસ્તિ સ્થિતિનું નિમિત્ત છે. ત્યાં કારણ કહ્યું. એકને નિમિત્ત કહ્યું, બીજાને કારણ કહ્યું. વસ્તુ તો ઈની ઈ છે. સમજાણું? નિમિત્ત કહો, કારણ કહો, કારણને નિમિત્તને પણ કહેવાય અને નિમિત્તને કારણ પણ કહેવાય. એ વ્યવહારકારણથી 'વળી બીજું જે (દ્રવ્ય) સર્વને સ્થાન દેવામાં પ્રવીણ છે,...' ઠીક. પ્રવીણ છે. આકાશ પ્રવીણ છે. એટલે બધા દ્રવ્યો તેમાં આવી ગયા. 'તે બધાંને સમ્યક્ દ્રવ્યરૂપે અવલોકીને...' એ બધા સ્વતંત્ર પદાર્થો છે એમ જાણીને, એમ કહે છે. ધર્માસ્તિ, અધર્માસ્તિ અને આકાશ. જગતના સ્વતંત્ર પદાર્થો છે. અનાદિઅનંત ભગવાને જોયા છે. '(-યથાર્થપણે સ્વતંત્ર દ્રવ્યો તરીકે સમજીને)...' સમ્યક્ દ્રવ્યરૂપે કહ્યું છે ને ? સમ્યક્પણે જોવું એટલે સ્વતંત્ર બધા દ્રવ્યો છે. કોઈ, કોઈને કાંઈ સંબંધ છે નહિ. સ્વતંત્ર છે. કોઈને કારણે કોઈ દ્રવ્ય નથી એમ કહે છે. 'ભવ્યસમૂહ સર્વદા નિજ તત્ત્વમાં પ્રવેશો.' હે ભવ્ય! સર્વદા ભગવાનઆત્મા આનંદ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

મુમુક્ષુ :- બધા જીવોને આવો ઉપદેશ દેવો.

ઉત્તર :- ભવ્યસમૂહ કીધુંને આમાં. ભવ્યસમૂહ. ભવ્યનો સમૂહ લાયક છે. 'સર્વદા નિજ તત્ત્વમાં પ્રવેશો.' આ કરવા જેવું છે.

મુમુક્ષુ :- અભવ્ય નહિ?

ઉત્તર :- અભવીની અહીં ક્યાં વાત છે? આ તો ભવ્યસમૂહને કહેવાનું છે આવું? બીજું કાંઈ કહેવું કે નહિ? પ્રથમાયોનુંગનું, ફલાણુ કે કષાય મંદ કરવાનું.

મુમુક્ષુ :- ભવ્યજીવોને એકલાને?

ઉત્તર :- આખો સમૂહ કીધો. કાલે સમૂહ આવ્યો હતો. નહિ? આવ્યો હતો કે નહિ આમાં? ક્યાંક આવ્યું હતું ખરું. ભવ્યસમૂહ. જુઓ! એમાં પણ આવ્યું. 'પરમ સુખપદનો અર્થો ભવ્યસમૂહ શુદ્ધ આત્માને એકને ભાવે.' છે? ૪૧ મો કળશ. ૫૮ પાનું. નીચે. 'પરમ સુખપદનો અર્થો ભવ્યસમૂહ...' ત્યાં એ ભવ્યસમૂહ (આવ્યું છે). 'શુદ્ધ આત્માને એકને ભાવે.'

મુમુક્ષુ :- ...વ્યવહારને તો સ્થાપો.

ઉત્તર :- આ જ વસ્તુ કરવાની છે. કરવાનું શું બધું? બધું સમજી-સમજીને સમજાવીને

તો આ ચીજ છે એની. ભગવાન જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ, એમાં પ્રવેશ કરો, રાગ અને એનું અવલંબન છોડો. એ માટે આ બધો ઉપદેશ છે. અહીં આવ્યું જુઓ!

‘ભવ્યસમૂહ સર્વદા...’ સર્વદા પાછી ભાષા એમ છે. ઘણા જીવોનો સમૂહ અને સર્વદા. પહેલું આમ, પછી આમ ‘સર્વદા નિજ તત્ત્વમાં પ્રવેશો.’ છે ને? આહાહા...! અરે...! આવું પહેલા-પછીનો પ્રશ્ન ક્યાં છે? એ વસ્તુના સ્વભાવને વ્યવહાર હોય તો, આવો હોય તો એવું કાંઈ વસ્તુના સ્વભાવમાં નથી. આહાહા...! ભગવાનઆત્મા જ્ઞાયક સ્વભાવ ધ્રુવ, એમાં ઊંડે ઊંડે પ્રવેશ કરો, જાવ અંદર એમ કીધું. ત્યાં દષ્ટિ લગાવ અને ત્યાં આગળ પ્રવેશ કરો. આહાહા...!

મુમુક્ષુ :- શાસ્ત્રમાં આવે છે કે શ્રોતાને દેખીને ઉપદેશ આપે છે.

ઉત્તર :- એ આવે. આવે. વ્યવહારનું કથન. એ દેખીને શું આવ્યું. આવે. અંદર વિકલ્પ એવો હોય તો આવે. ‘મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક’માં આવે છે. મુખ્ય આ અધ્યાત્મનો ઉપદેશ છે. સભામાં કરવાનું. નથી આવ્યું? ‘ટોડરમલ્લજી’ (કહે છે). મોક્ષમાર્ગ ક્યાં છે? બીજે આ મોક્ષમાર્ગ નથી. જાણવાની વાતું છે. લ્યો. એ ૩૦ મી ગાથા થઈ. ૩૧ મી. કાળની વ્યાખ્યા છે હવે હોં!

ગાથા-૩૧

સમયાવલિભેદેણ દુ દુવિયપ્પં અહવ હોઙ્ગ તિવિયપ્પં ।

તીદો સંખેજ્જાવલિહદસંઠાણપ્પમાણં તુ ।।૩૧ ।।

સમયાવલિભેદેન તુ દ્વિવિકલ્પોઽથવા ભવતિ ત્રિવિકલ્પઃ ।

અતીતઃ સંખ્યાતાવલિહતસંસ્થાનપ્રમાણસ્તુ ।।૩૧ ।।

વ્યવહારકાલસ્વરૂપવિવિધવિકલ્પકથનમિદમ્ ।

એકસ્મિન્નભઃપ્રદેશે યઃ પરમણુસ્તિષ્ઠતિ તમન્યઃ પરમાણુર્મન્દચલનાલ્લંધયતિ સ સમયો વ્યવહારકાલઃ । તાદૃશૈરસંખ્યાતસમયૈઃ નિમેષઃ, અથવા નયનપુટઘટનાયત્તો નિમેષઃ । નિમેષાષ્ટકૈઃ કાષ્ઠા । ષોડશભિઃ કાષ્ઠાભિઃ કલા । દ્વાત્રિંશત્કલાભિર્ઘટિકા । ષષ્ટિનાલિકમહોરાત્રમ્ । ત્રિંશદહોરાત્રૈર્માસઃ । દ્વાભ્યામ્ માસાભ્યામ્ ઋતુઃ । ઋતુભિસ્ત્રિભિરયનમ્ । અયનદ્વયેન સંવત્સરઃ ।

ઇત્યાવલ્યાદિવ્યવહારકાલક્રમઃ ।

ઇત્યં સમયાવલિભેદેન દ્વિઘા ભવતિ, અતીતાનાગતવર્તમાનભેદાત્ ત્રિઘા વા । અતીતકાલપ્રપંચોઽયમુચ્યતે-અતીતસિદ્ધાનાં સિદ્ધપર્યાયપ્રાદુર્ભાવસમયાત્ પુરાગતો હ્યાવલ્યાદિવ્યવહારકાલઃ સ કાલસ્યૈષાં સંસારાવસ્થાયાં યાનિ સંસ્થાનાનિ ગતાનિ તૈઃ સદ્શત્વાદનન્તઃ । અનાગતકાલોઽપ્યનાગતસિદ્ધાનામનાગતશરીરાણિ યાનિ તૈઃ સદ્શત્વાદિત્યા

મુક્તે: મુક્તે: સકાશાદિત્યર્થ: ।

તથા ચોક્તં પંચાસ્તિકાયસમયે-

‘સમઓ ણિમિસો કહ્વા કલા ય ણાલી તદો દિવાસ્તી ।

માસોદુઅયણસંવચ્છરો ત્તિ કાલો પરાયત્તો ।।’

તથા હિ-

આવલિ-સમયના ભેદથી બે ભેદ વા ત્રણ ભેદ છે;

સંસ્થાનથી સંખ્યાતગુણ આવલિપ્રમાણ અતીત છે. ૩૧.

અન્વયાર્થ :- [સમયાવલિભેદેન તુ] સમય અને આવલિના ભેદથી [દ્વિવિકલ્પ:] વ્યવહારકાળના બે ભેદ છે [અથવા] અથવા [ત્રિવિકલ્પ: ભવતિ] (ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના ભેદથી) ત્રણ ભેદ છે. [અતીત:] અતીત કાળ [સંખ્યાતાવલિહતસંસ્થાનપ્રમાણ: તુ] (અતીત) સંસ્થાનોના અને સંખ્યાત આવલિના ગુણાકાર જેટલો છે.

ટીકા :- આ, વ્યવહારકાળના સ્વરૂપનું અને તેના વિવિધ ભેદોનું કથન છે.

એક આકાશપ્રદેશે જે પરમાણુ રહેલો હોય તેને બીજો પરમાણુ મંદ ગતિથી ઓળંગે તેટલો કાળ તે સમયરૂપ વ્યવહારકાળ છે. એવા અસંખ્ય સમયોનો નિમેષ થાય છે, અથવા આંખ વિચ્ચાય તેટલો કાળ તે નિમેષ છે. આઠ નિમેષની કાષ્ઠા થાય છે. સોળ કાષ્ઠાની કળા, બત્રીશ કળાની ઘડી, સાઠઘડીનું અહોરાત્ર, ત્રીશ અહોરાત્રનો માસ, બે માસની ઋતુ, ત્રણ ઋતુનું અયન અને બે અયનનું વર્ષ થાય છે. આમ આવલિ આદિ વ્યવહારકાળનો ક્રમ છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારકાળ સમય અને આવલિના ભેદથી બે પ્રકારે છે અથવા અતીત, અનાગત અને વર્તમાનના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે.

આ (નીચે પ્રમાણે), અતીત કાળનો વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે : અતીત સિદ્ધોને સિદ્ધપર્યાયના ‘પ્રાદુર્ભાવસમયથી પહેલાં વીતેલો જે આવલિ આદિ વ્યવહારકાળ તે, તેમને સંસાર-અવસ્થામાં જેટલાં સંસ્થાનો વીતી ગયાં તેમના જેટલો હોવાથી અનંત છે. (અનાગત સિદ્ધોને મુક્તિ થતાં સુધીનો) અનાગત કાળ પણ અનાગત સિદ્ધોનાં જે મુક્તિપર્યંત અનાગત શરીરો તેમના જેટલો છે.

૧. પ્રાદુર્ભાવ = પ્રગટ થવું તે; ઉત્પન્ન થવું તે.

૨. સિદ્ધભગવાનને અનંત શરીરો વીતી ગયાં; તે શરીરો કરતાં સંખ્યાતગુણી આવલિઓ વીતી ગઈ. માટે અતીત શરીરો પણ અનંત છે અને અતીત કાળ પણ અનંત છે. અતીત શરીરો કરતાં અતીત આવલિઓ સંખ્યાતગુણી હોવા છતાં બન્ને અનંત હોવાથી બન્નેને અનંતપણાની અપેક્ષાએ સરખાં કહ્યાં છે.

આમ (આ ગાથાનો) અર્થ છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પંચાસ્તિકાયસમયમાં (૨૫મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

‘[ગાથાર્થ :-] સમય, નિમેષ, કાષ્ઠા, કળા, ઘડી, દિનરાત, માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ-એ રીતે પરાશ્રિત કાળ (-જેમાં પરની અપેક્ષા આવે છે એવો વ્યવહારકાળ છે.’

ગાથા-૩૧ ઉપર પ્રવચન

સમયાવલિભેદેણ દુ દુવિયપ્પં અહવ હોઝ તિવિયપ્પં ।
તીદો સંખેજ્જાવલિહદસંઠાણપ્પમાણં તુ ।।૩૧ ।।

આ ‘ગોમ્મટસાર’ની ગાથા છે. ૫૭૭. જીવકાંડની ૫૭૭ ગાથા છે. એમાં જરી ગણતરીમાં ફેર હશે. એમાં કાંઈ નહિ. અરે...! પ્રયોજનભૂત છે એની સામું જોને. પેલા ‘રતનચંદ્રજી’ આમાં દોષ કાઢે છે.

આવલિ-સમયના ભેદથી બે ભેદ વા ત્રણ ભેદ છે;
સંસ્થાનથી સંખ્યાતગુણ આવલિપ્રમાણ અતીત છે. ૩૧.

‘આ, વ્યવહારકાળના સ્વરૂપનું અને તેના વિવિધ ભેદોનું કથન છે. એક આકાશપ્રદેશે જે પરમાણુ રહેલો હોય...’ આ આકાશ પ્રદેશમાં. ‘તેને બીજો પરમાણુ મંદ ગતિથી ઓળંગે...’ આકાશપ્રદેશમાં જે પરમાણુ રહ્યો હોય, એને બીજો પરમાણુ મંદગતિથી ઓળંગે, એમ ભાષા છે. નહિતર તો એક પ્રદેશમાં પરમાણુ છે, એ બીજા પ્રદેશે જાય. પરમાણુ, પરમાણુને ઓળંગે. એક પરમાણુ એક પ્રદેશમાં છે અને બીજો પરમાણુ એક પ્રદેશને ઓળંગીને બીજે જાય. ‘તેટલો કાળ તે સમયરૂપ વ્યવહારકાળ છે.’ એને એક સમય એટલે વ્યવહાર નાનો કાળ કહેવાય છે.

‘એવા અસંખ્ય સમયોનો નિમેષ...’ એ બધું એનું માપ છે. ‘આંખ વિચાંચ તેટલો કાળ તે નિમેષ છે. આઠ નિમેષની કાષ્ઠા થાય છે. સોળ કાષ્ઠાની કળા, બત્રીશ કળાની ઘડી, સાઠ ઘડીનું અહોરાત્ર, ત્રીશ અહોરાત્રનો માસ, બે માસની ઋતુ, ત્રણ ઋતુનું અયન અને બે અયનનું વર્ષ થાય છે. આમ આવલિ આદિ વ્યવહારકાળનો ક્રમ છે.’ ભેદ થયો ને બધો વ્યવહાર. ‘આ પ્રમાણે વ્યવહારકાળ સમય અને આવલિના ભેદથી બે પ્રકારે છે...’ એક સમયનો, એક સમય અને આવલિ આદિ બધા પ્રકાર. ‘અથવા અતીત, અનાગત અને વર્તમાનના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે.’ પાઠમાં છે. ‘સમયાવલિભેદેણ દુ દુવિયપ્પં અહવ હોઝ તિવિયપ્પં ।’

‘આ (નીચે પ્રમાણે), અતીત કાળનો વિસ્તાર કહેવામાં છે : અતીત સિદ્ધોને સિદ્ધપર્યાયના પ્રાદુર્ભાવસમયથી પહેલાં વીતેલો જે આવલિ આદિ વ્યવહારકાળ તે, તેમને સંસાર-અવસ્થામાં જેટલા સંસ્થાનો વીતી ગયાં તેમના જેટલો હોવાથી અનંત છે.’

મુમુક્ષુ :- .. નહોતો જોયો.

ઉત્તર :- અનંત જ છે. બગડો છે નીચે જુઓ.

‘સિદ્ધભગવાનને અનંત શરીરો વીતી ગયાં; તે શરીરો કરતાં સંખ્યાતગુણી આવલિઓ વીતી ગઈ. માટી અતીત શરીરો પણ અનંત છે અને અતીત કાળ પણ અનંત છે. અતીત શરીરો કરતાં અતીત આવલિઓ સંખ્યાતગુણી હોવા છતાં બન્ને અનંત હોવાથી બન્નેને અનંતપણાની અપેક્ષાએ સરખા કહ્યા છે.’ આ અપેક્ષાએ સરખા કહ્યા છે. એમાં વાંધો કાઢે. ભાઈ! વાંધો નથી. આહાહા...! મુનિઓનું વાક્ય પણ એને ઠીક પડતું નથી. કારણ કે નિશ્ચયની વ્યાખ્યા એવી આવે. નિરપેક્ષ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી થાય. વ્યવહારની એને જરૂર નથી. હાય..હાય...! એટલે આવી ભૂલ કાઢી ઓલું નહિ. જાવ. આહાહા...!

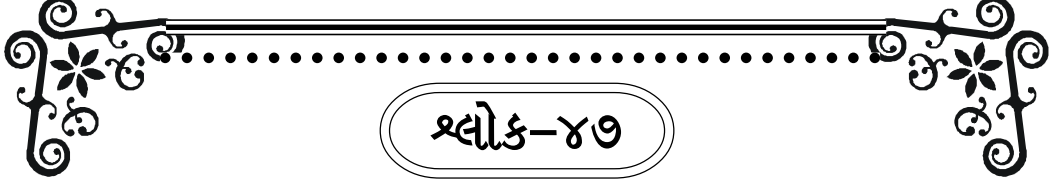
ચૈતન્ય ભગવાન પૂર્ણાનંદનો નાથ સ્વભાવથી ભરેલો, તેના સ્વભાવનો આશ્રય કરવામાં પરની કોઈ અપેક્ષા છે નહિ. એનું સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન થવામાં કે ચારિત્ર થવામાં પરની અપેક્ષા વિના, સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાના કારણે જે દષ્ટિ, જ્ઞાન પ્રગટે તે નિરપેક્ષ તત્ત્વ છે. નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ છે. એને એ વાંધો આવે છે. નહિ, વ્યવહાર હોય તો થાય. વ્યવહારની અપેક્ષા જોઈએ. એ બધા વાંધા માટે આ બધી વાતો કાઢી... જીવોને ક્યાં... અનાદિથી આવું કર્યું છે. આહાહા...! ‘અનાગત કાળ પણ અનાગત સિદ્ધોના જે મુક્તિપર્યંત અનાગત શરીરો તેમના જેટલો છે.’ લ્યો. પછી શ્લોક કહ્યો છે.

સમઓ ણિમિસો કહ્વા કલા ય ણાલી તદો દિવાસ્તી ।

માસોદુઅયણસંવચ્છરો ત્તિ કાલો પરાયત્તો ।।

‘પંચાસ્તિકાય’નો છે. ‘સમય, નિમેષ, કાષ્ઠા, કળા, ઘડી, દિનરાત, માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ-એ પરાશ્રિત કાળ (-જેમાં પરની અપેક્ષાએ આવે છે એવો વ્યવહારકાળ) છે.’ તે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આવી ગયું છે. હવે પોતે મુનિરાજ શ્લોક કહે છે.

વળી (૩૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે) :-

શ્લોક-૪૭

(માલિની)

સમયનિમિષકાષ્ટા સત્કલાનાડિકાઘાદ્
 દિવસરજનિભેદાજ્જાયતે કાલ ઇષઃ ।
 ન ચ ભવતિ ફલં મે તેન કાલેન કિંચિદ્
 નિજનિરુપમતત્ત્વં શુદ્ધમેકં વિહાય ॥૪૭॥

[શ્લોકાર્થ :-] સમય, નિમેષ, કાષ્ટા, કળા, ઘડી, દિનરાત વગેરે ભેદોથી આ કાળ (વ્યવહારકાળ) ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ શુદ્ધ એક નિજ નિરુપમ તત્ત્વને છોડીને, તે કાળથી મને કાંઈ ફળ નથી. ૪૭.

શ્લોક-૪૭ ઉપર પ્રવચન

સમયનિમિષકાષ્ટા સત્કલાનાડિકાઘાદ્
 દિવસરજનિભેદાજ્જાયતે કાલ ઇષઃ ।
 ન ચ ભવતિ ફલં મે તેન કાલેન કિંચિદ્
 નિજનિરુપમતત્ત્વં શુદ્ધમેકં વિહાય ॥૪૭॥

આહાહા...! એ બધા સમય આદિ કલ્પાં એ ભેદોથી વ્યવહારકાળ થાય છે. 'પરંતુ શુદ્ધ એક નિજ નિરુપમ તત્ત્વને છોડીને,...' કાળથી મને કાંઈ ફળ નથી. શુદ્ધ એક નિજ નિરુપમ, અભેદ ચિદાનંદ અનંત સ્વભાવસ્વરૂપ, નિર્મળ એક અને નિરુપમ. જેની કોઈ ઉપમા નથી એવું તત્ત્વ ભગવાનઆત્મા, એમાં 'તત્ત્વને છોડીને,...' એવા ભગવાનઆત્માના અભેદ રત્નત્રયનો આશ્રય એવું જે દ્રવ્ય, એવા દ્રવ્યને છોડીને 'તે કાળથી મને કાંઈ ફળ નથી.' પરકાળનું જ્ઞાન કરવામાં પરાધીન જ્ઞાન થાય છે અને વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે. આત્માનો આશ્રય કરતાં નિર્વિકલ્પી આનંદ આવે છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ?

કાળ વસ્તુ છે. એ કહેશે વધારે. જુઓ! ૩૨ મી ગાથા.

ગાથા-૩૨

જીવાદુ પોગ્ગલાદો ણંતગુણા ચાવિ સંપદા સમયા ।
લોયાયાસે સંતિ ય પરમદ્દો સો હવે કાલો ॥૩૨॥

જીવાત્ પુદ્ગલતોઽનંતગુણાશ્ચાપિ સંપ્રતિ સમયાઃ ।
લોકાકાશે સંતિ ચ પરમાર્થઃ સ ભવેત્કાલઃ ॥૩૨॥

મુખ્યકાલસ્વરૂપાસ્થ્યાનમેત્ ।

જીવરાશે: પુદ્ગલરાશે: સકાશાદનન્તગુણા: । કે તે? સમયા: । કાલાણવ: લોકાકાશપ્રદેશેષુ
પૃથક્ પૃથક્ તિષ્ઠન્તિ, સ કાલ: પરમાર્થ ઇતિ ।

તથા ચોક્તં પ્રવચનસારે-

‘સમઓ દુ અપ્પદેસો પદેસમેત્તસ્સ દવ્વજાદસ્સ ।
વદિવદદો સો વદ્દિ પદેસમાગાસદવ્વસ્સ ॥’

અસ્યાપિ સમયશબ્દેન મુખ્યકાલાણુસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

અન્યચ્ચ -

‘લોયાયાસપદેસે એકેકેકે જે ઢિયા હુ એકેકકા ।
સયણાણં રાસી ઇવ તે કાલાણૂ અસંખદવ્વાણિ ॥’

ઉક્તં ચ માર્ગપ્રકાશે -

(અનુષ્ટુભ)

‘કાલાભાવે ન ભાવાનાં પરિણામસ્તદંતરાત્ ।
ન દ્રવ્યં નાપિ પર્યાયઃ સર્વાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥’

તથા હિ-

જીવોથી ને પુદ્ગલથી પણ સમયો અનંતગુણ કહ્યા;
તે કાળ છે પરમાર્થ, જે છે સ્થિતિ લોકાકાશમાં. ૩૨.

અન્વયાર્થ :- [સંપ્રતિ] હવે, [જીવાત્] જીવથી [પુદ્ગલતઃ ચ અપિ] તેમ જ
પુદ્ગલથી પણ [અનંતગુણાઃ] અનંતગુણ [સમયાઃ] સમયો છે; [ચ] અને [લોકાકાશે
સંતિ] જે (કાલાણુઓ) લોકાકાશમાં છે, [સઃ] તે [પરમાર્થઃ કાલઃ ભવેત્] પરમાર્થ
કાળ છે.

ટીકા :- આ, મુખ્ય કાળના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવરાશિથી અને પુદ્ગલરાશિથી અનંતગુણ છે. કોણ? સમયો. કાલાણુઓ લોકાકાશના પ્રદેશોમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેલા છે, તે કાળ પરમાર્થ છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસારમાં (૧૩૮ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

‘[ગાથાર્થ :-] કાળ તો અપ્રદેશી છે. પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ આકાશદ્રવ્યના પ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગતો હોય ત્યારે તે વર્તે છે અર્થાત્ નિમિત્તભૂતપણે પરિણમે છે.’

આમાં (આ પ્રવચનસારની ગાથામાં) પણ ‘સમય’ શબ્દથી મુખ્યકાલાણુનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

વળી અન્યત્ર (આચાર્યવર શ્રીનેમિચંદ્રસિદ્ધાંતદેવવિરચિત બૃહદ્રવ્યસંગ્રહમાં ૨૨મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

‘[ગાથાર્થ :-] લોકાકાશના એક એક પ્રદેશે જે એક એક કાલાણુ રત્નોના રાશિની માફક ખરેખર સ્થિત છે, તે કાલાણુઓ અસંખ્ય દ્રવ્યો છે.’

વળી માર્ગપ્રકાશમાં પણ (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

‘[શ્લોકાર્થ :-] કાળના અભાવમાં, પદાર્થોનું પરિણમન ન હોય; અને પરિણમન ન હોય તો, દ્રવ્ય પણ ન હોય તથા પર્યાય પણ ન હોય; એ રીતે સર્વના અભાવનો (શૂન્યનો) પ્રસંગ આવે.’

ગાથા-૩૨ ઉપર પ્રવચન

જીવાદુ પોગ્ગલાદો ણતગુણા ચાવિ સંપદા સમયા ।

લોયાયાસે સંતિ ય પરમદ્દો સો હવે કાલો ॥૩૨॥

જુઓ! કાળદ્રવ્યને સિદ્ધ કરે છે, હોં!

જીવોથી ને પુદ્ગલોથી પણ સમયો અનંતગુણ કહ્યા;

તે કાળ છે પરમાર્થ, જે છે સ્થિતિ લોકાકાશમાં. ૩૨.

જુઓ! કાળ કોઈ માનતા નથી ને. શ્વેતાંબર કાળદ્રવ્યને માનતા નથી. તો કાળદ્રવ્ય સિદ્ધ કરે છે. અનાદિ સનાતન માર્ગમાં છ દ્રવ્યમાં કાળદ્રવ્ય છે.

‘આ, મુખ્ય કાળના સ્વરૂપનું કથન છે.’ જુઓ! ‘જીવરાશિથી અને પુદ્ગલરાશિથી

અનંતગુણ છે. કોણ? સમયો.’ સમય, સમય, હોં! કાળદ્રવ્ય નહિ. ‘કાલાણુઓ લોકાકાશના પ્રદેશોમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેલા છે, તે કાળ પરમાર્થ છે.’ સમય આદિને વ્યવહારકાળ કહ્યો. એ સમયો અનંતગુણ કહ્યા પણ કાળાણુ જે છે ‘લોકાકાશના પ્રદેશોમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેલા છે,...’ અસંખ્ય. એ મૂળ પદાર્થ છે. એ અરૂપી કાળ નામનો પદાર્થ છે.

છ દ્રવ્ય એટલા છે એટલું ન માને તો એક સમયના પર્યાયના સામર્થ્યની પણ પ્રતીત ન હોય. જ્ઞાનની એક સમયની પર્યાયમાં છ દ્રવ્યને જાણવાની તાકાતવાળી પર્યાય છે. તો છ દ્રવ્યમાં કોઈપણ એક દ્રવ્ય ન માને, તો એની પર્યાયની એવડી તાકાત છે એવી એણે માની નથી. સમજાણું કાંઈ?

‘પ્રવચનસાર’માં કહ્યું છે, લ્યો.

સમઓ દુ અપ્પદેસો પદેસમેત્તસ્સ દવ્વજાદસ્સ ।

વદિવદદો સો વહ્વદિ પદેસમાગાસદવ્વસ્સ ।।

‘કાળ તો અપ્રદેશી છે.’ કાળને પ્રદેશ નથી. બે અણુઓ ભેગા થતા નથી. આ પરમાણુ તો ભેગા થઈને આમાં દેખાય. એકઠા રજકણ. કાળાણુઓ બે ભેગા થતા નથી. ‘પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ આકાશદ્રવ્યના પ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગતો હોય...’ પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ આકાશદ્રવ્યના પ્રદેશને મંદ (ગતિથી ઓળંગતો હોય). પાછું આવ્યું. આ ‘પ્રવચનસાર’ની શૈલીમાં આવ્યું. ઓલામાં આકાશના પ્રદેશમાં પરમાણુ હતો, એને પરમાણુ ઓળંગે. સમજાણું?

‘પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ આકાશદ્રવ્યના પ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગતો હોય ત્યારે તે વર્તે છે અર્થાત્ નિમિત્તભૂતપણે પરિણમે છે.’ ‘સમય’ શબ્દથી મુખ્યકાલાણુનું સ્વરૂપ કહ્યું.’ લ્યો. સમય શબ્દથી મુખ્ય કાલાણું કહ્યો.

‘વળી અન્યત્ર (આચાર્યવર શ્રીનેમિચંદ્રસિદ્ધાંતિદેવવિરચિત બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહમાં ૨૨ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે :-’

લોયાયાસપદેસે એક્કેક્કે જે ઢિયા હુ એક્કેક્કા ।

રયણાણં રાસી ઇવ તે કાલાણૂ અસંખદવ્વાણિ ।।

‘લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ જે એક એક કાલાણુ રત્નોના રાશિની માફક ખરેખર સ્થિત છે, તે કાલાણુઓ અસંખ્ય દ્રવ્યો છે.’ આ વસ્તુ છે.

‘વળી માર્ગપ્રકાશમાં પણ (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-’

કાલાભાવે ન ભાવાનાં પરિણામસ્તદંતરાત્ ।

ન દ્રવ્યં નાપિ પર્યાયઃ સર્વાભાવઃ પ્રસજ્યતે ।।

‘કાળના અભાવમાં, પદાર્થોનું પરિણમન ન હોય;...’ કાળ સિદ્ધ કરવો છે ને. નિમિત્ત સિદ્ધ કરવું છે. પણ કાળના અભાવમાં પરિણમન એનું છે ઈ પરિણમન ન હોય એમ છે?

આવો દાખલો લે. જુઓ! કાળ ન હોય તો પરિણમન ન હોય. માટે કાળને લઈને પરિણમન છે. શું કરે?

મુમુક્ષુ :- ચોખ્ખી વાત તો કરે છે.

ઉત્તર :- કાળદ્રવ્યનું પરિણમન વયું જાય કાંઈ? કોઈ પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય હોય?

મુમુક્ષુ :- નિમિત્ત ન હોય તો ન થાય.

ઉત્તર :- અહીં તો નિમિત્ત (કલ્પું છે) પણ એની સિદ્ધિ કરવી છે. દરેક દ્રવ્યના પરિણમનમાં એ કાળ નામનો દ્રવ્ય નિમિત્ત છે. બસ. શું થાય? કઈ નયના કથન છે અને શું કરે છે? વાંધા જ આ ઊઠ્યા છે ને? શાસ્ત્રમાં જે લખ્યું એ બધું સાચું, જાવ. પણ કઈ નયે?

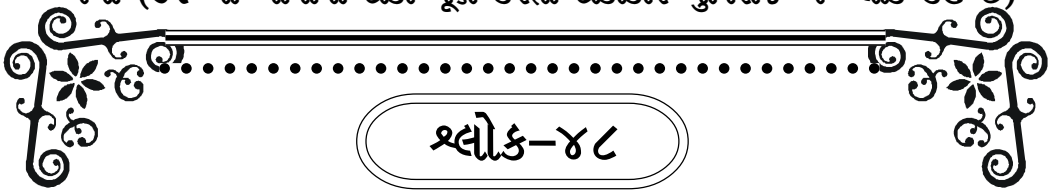
મુમુક્ષુ :- ખ્યાલ નથી આવતું એમને.

ઉત્તર :- નથી આવડતું. એટલે ગોટો ઊઠે છે.

‘કાળના અભાવમાં, પદાર્થોનું પરિણમન ન હોય;...’ લ્યો. પદાર્થનું પરિણમન ન હોય. ‘અને પરિણમન ન હોય તો દ્રવ્ય પણ ન હોય તથા પર્યાય પણ ન હોય; એ રીતે સર્વના અભાવનો (શૂન્યનો) પ્રસંગ આવે.’ એ તો કાળને સિદ્ધ કરે છે. કાળ નામનો પદાર્થ છે. સમજાણું કાંઈ? કાળ નામનો પદાર્થ જેણે ઉડાવ્યો, એને સ્વકાળનો અનુભવ નથી. એમ એકવાર ઘણા વર્ષ પહેલા એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો હતો. અમારા ‘નારણભાઈ’ સાથે જ્યારે અંદર ચર્ચા ચાલતી. ઘણા વર્ષની વાત છે. (સંવત) ૧૯૮૯ કે ૧૯૮૮. કાલાણુ ન માન્યો, આ કાળદ્રવ્ય નથી માન્યો એટલે એનો કાળ ફર્યો નથી. સ્વકાળ અનુભવનો થયો જ નથી. થાય તો એને કાળ નિમિત્ત છે એવું દ્રવ્ય પણ એની પ્રતીતમાં આવે. સમજાણું કાંઈ? ‘એ રીતે સર્વના અભાવનો પ્રસંગ આવે.’

હવે બે શ્લોક પોતે કહે છે.

વળી (૩૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે) :

શ્લોક-૪૮

(અનુષ્ટુભ)

વર્તનાહેતુરેષઃ સ્યાત્ કુમ્ભકૃચ્ચક્રમેવ તત્ ।

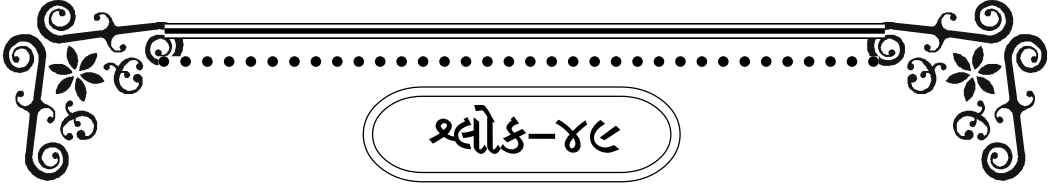
પંચાનામસ્તિકાયાનાં નાન્યથા વર્તના ભવેત્ ॥૪૮ ॥

[શ્લોકાર્થ :-] કુંભારના ચક્રની માફક (અર્થાત્ જેમ ઘડો થવામાં કુંભારનો ચાકડો નિમિત્ત છે તેમ), આ પરમાર્થકાળ (પાંચ અસ્તિકાયોની વર્તનાનું નિમિત્ત છે. એના વિના, પાંચ અસ્તિકાયોને વર્તના (-પરિણમન) હોઈ શકે નહિ. ૪૮.

શ્લોક-૪૮ ઉપર પ્રવચન

વર્તનાहेतुरेषः स्यात् कुम्भकृच्चक्रमेव तत्।
पंचानामस्तिकायानां नान्यथा वर्तना भवेत्।।४८।।

‘કુંભારના ચક્રની માફક (અર્થાત્ જેમ ઘડો થવામાં કુંભારનો ચાકડો નિમિત્ત છે તેમ), આ પરમાર્થકાળ (પાંચ અસ્તિકાયોની) વર્તનાનું નિમિત્ત છે.’ ખરેખર પાંચ દ્રવ્યમાં આ દ્રવ્ય એવું છે લોકાકાશ પ્રમાણે કે બધામાં પરિણમનમાં એ નિમિત્ત છે. ‘પરમાર્થકાળ વર્તનાનું નિમિત્ત છે. એના વિના, પાંચ અસ્તિકાયોને વર્તના (-પરિણમન) હોઈ શકે નહિ.’ એ તો કાળ સિદ્ધ કરવો છે ને. આ બધા વાંધા કાઢે, લ્યો. આ હોય તો પરિણમે. એ ન હોય તો ન પરિણમે. એનો અર્થ એ છે કે અહીં પરિણમે ત્યારે એ હોય છે. નિશ્ચયથી દ્રવ્યનું પરિણમન સ્વકાળે પોતાના કારણે, પરની અપેક્ષા વિના પરિણમે છે. ત્યાં એક બીજું નિમિત્તરૂપે દ્રવ્ય સાપેક્ષ વ્યવહારે ગણવામાં આવ્યું છે. આની અપેક્ષાએ વ્યવહાર. એની અપેક્ષાએ નિશ્ચય છે. ઝગડા, ઝગડા, ઝગડા. શાસ્ત્રે વાદ ભયં. ‘(-પરિણમન) હોઈ શકે નહિ.’ ૪૮ કીધું ને?

શ્લોક-૪૯

(અનુષ્ટુભ)

प्रतीतिगोचराः सर्वे जीवपुद्गलराशयः।
धर्माधर्मनभःकालाः सिद्धाः सिद्धान्तपद्धतेः।।४९।।

[શ્લોકાર્થ :-] સિદ્ધાંતપદ્ધતિથી (શાસ્ત્ર પરંપરાથી) સિદ્ધ એવા જીવરાશિ, પુદ્ગલરાશિ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ બધાંય પ્રતીતિગોચર છે (અર્થાત્ છ જે દ્રવ્યોની પ્રતીતિ થઈ શકે છે). ૪૯.

શ્લોક-૪૯ ઉપર પ્રવચન

प्रतीतिगोचराः सर्वे जीवपुद्गलराशयः।
धर्माधर्मनभःकालाः सिद्धाः सिद्धान्तपद्धतेः।।४९।।

‘સિદ્ધાંતપદ્ધતિથી (શાસ્ત્રપરંપરાથી) સિદ્ધ એવા જીવરાશિ, પુદ્ગલરાશિ, ધર્મ, અધર્મ,

આકાશ ને કાળ...' જુઓ! સિદ્ધાંતપદ્ધતિ અનાદિની આ છે એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? ભગવાનના સિદ્ધાંતપદ્ધતિની પરંપરાની રાશિ આ પ્રમાણે છે. જીવરાશિ અનંત, પુદ્ગલ અનંત, ધર્મ, અધર્મ એક, આકાશ અને કાળ અસંખ્ય. 'પ્રતીતિગોચર છે. (અર્થાત્ છે એ દ્રવ્યોની પ્રતીતિ થઈ શકે છે.)' એમ કહે છે, લ્યો. સમજાણું કાંઈ? વાડામાં ઝઘડા, જુદા પડ્યામાં ઝઘડા, ભેગા રહ્યા એમાં અર્થ કરવાના ઝઘડા. આહાહા...! બીજી રીતે શાંતિથી જુઓ કે આ શું કહેવા માગે છે? કઈ વસ્તુ છે? સમજાણું કાંઈ?

અનાદિ સિદ્ધાંતપરંપરાથી સિદ્ધ છે કે.. એમ કહ્યું ને? જીવરાશિ આદિ કાળ બધા પ્રતીતિગોચર છે. એ કાળ વસ્તુ છે. અસંખ્ય કાલાણુ પદાર્થ છે. શ્વેતાંબર જીવ-અજીવની પર્યાયને કાળ ગણીને એ કાલાણુદ્રવ્ય નથી એમ કહ્યું. લ્યો, એ ઉરમી ગાથા થઈ.

મુમુક્ષુ :- કાળદ્રવ્યને જીવ-અજીવની પર્યાયમાં...

ઉત્તર :- એ પર્યાય એ કાળ છે એમ શ્વેતાંબર માને છે. જીવ-અજીવની પર્યાય છે ને? કાળ તેનો સ્વકાળ તે જ કાળ.

મુમુક્ષુ :- કાળદ્રવ્ય જુદું નથી ગણ્યું.

ઉત્તર :- જુદું નથી. ધર્મ-અધર્મ, આકાશ-કાળ, આકાશ-પુદ્ગલ. કાળ નહિ. દરેક કાળની પર્યાય છે ને સ્વની, એને જ કાળ માની લે છે. એનો સ્વકાળ છે ખરો. દ્રવ્યનો પર્યાયનો સ્વકાળ એક સમયનો એને કાળ માની લીધો. એવું છે, ભાઈ! આહાહા...! આ પાછા દિગંબર સંપ્રદાયમાં પણ અંદરમાં ઝઘડા. ઓલો કહે કાળ હોય તો પરિણમે, ન હોય તો ન પરિણમે. વળી એ ઝઘડા. નિમિત્ત કે દિ' નથી? તો કહે, નહિ. નિમિત્ત આવે તો પરિણમે, ન આવે તો ન પરિણમે.

મુમુક્ષુ :- એનો ઉત્પાદ-વ્યય રોકાય જાય.

ઉત્તર :- ઉત્પાદ-વ્યય રોકાય જાય. ધારાવાહી પરિણમન છે એનું. આહાહા...!

ગાથા-૩૩

जीवादीदव्वाणं पखिद्वणकारणं हवे कालो ।

धम्मादिचउण्हणं सहावगुणपज्जया हौति ॥३३॥

जीवादिद्रव्याणां परिवर्तनकारणं भवेत्कालः ।

धर्मादिचतुर्णां स्वभावगुणपर्याया भवन्ति ॥३३॥

कालादिशुद्धामूर्ताचेतनद्रव्याणां स्वभावगुणपर्यायाख्यानमेतत् ।

इह हि मुख्यकालद्रव्यं जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशानां पर्यायपरिणतिहेतुत्वात् परिवर्तनलिङ्गमित्युक्तम्। अथ धर्माधर्माकाशकालानां स्वजातीयविजातीयबंधसम्बन्धाभावात् विभावगुणपर्यायाः न भवन्ति, अपि तु स्वभावगुणपर्याया भवन्तीत्यर्थः ते गुणपर्यायाः पूर्वं प्रतिपादिताः अत एवात्र संक्षेपतः सूचिता इति।

જીવપુદ્ગલાદિ પદાર્થને પરિણમનકારણ કાળ છે;
ધર્માદિ ચાર સ્વભાવગુણપર્યાયવંત પદાર્થ છે. ૩૩.

અન્વયાર્થ :- [જીવાદિદ્રવ્યાણામ્] જીવાદિ દ્રવ્યોને [પરિવર્તનકારણમ્] પરિવર્તનનું કારણ (-વર્તનાનું નિમિત્ત) [કાલઃ ભવેત્] કાળ છે. [ધર્માદિચતુર્ણાં] ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોને [સ્વભાવગુણપર્યાયાઃ] સ્વભાવગુણપર્યાયો [ભવન્તિ] હોય છે.

ટીકા :- આ, કાળાદિ શુદ્ધ અમૂર્ત અચેતન દ્રવ્યોના સ્વભાવગુણપર્યાયોનું કથન છે.

મુખ્યકાળદ્રવ્ય જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશની (-પાંચ અસ્તિકાયોની) પર્યાયપરિણતિનો હેતુ હોવાથી તેનું વિંગ પરિવર્તન છે (અર્થાત્ કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ વર્તનાહેતુત્વ છે) એમ અહીં કહ્યું છે.

હવે (બીજી વાત એ કે), ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળને સ્વજાતીય કે વિજાતીય બંધનો સંબંધ નહિ હોવાથી તેમને વિભાવગુણપર્યાયો હોતા નથી, પરંતુ સ્વભાવગુણપર્યાયો હોય છે-એમ અર્થ છે. તે સ્વભાવગુણપર્યાયોનું પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેથી જ અહીં સંક્ષેપથી સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

ગાથા-૩૩ ઉપર પ્રવચન

जीवादीदव्वाणं पखिदृणकारणं हवे कालो।
धम्मादिचउण्हं णं सहावगुणपज्जया होंति।।३३।।

જીવપુદ્ગલાદિ પદાર્થને પરિણમનકારણ કાળ છે;
ધર્માદિ ચાર સ્વભાવગુણપર્યાયવંત પદાર્થ છે. ૩૩.

એમાં એમ સિદ્ધ કર્યું એ લોકોએ કે ભાઈ! ધર્માસ્તિકાય આગળ નથી માટે સિદ્ધ આગળ જતા નથી. આને કારણે આ. કાળ ન હોય તો પરિણમન ન થાય. એમ ધર્માસ્તિ ન હોય તો ઉપર જતા નથી. અરે...રે..!

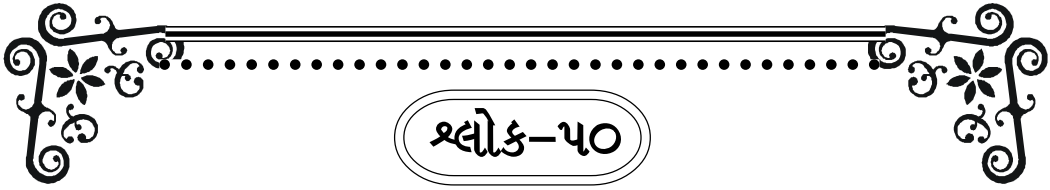
મુમુક્ષુ :- સિદ્ધોને પરતંત્ર માન્યા.

ઉત્તર :- હા. એ અનેકાંત ન થાય ને. અનેકાંત ક્યારે કહેવાય? કે કથંચિત્ સ્વતંત્ર, કથંચિત્ પરતંત્ર (કહો) ત્યારે એ સ્વતંત્ર, ત્યારે એ અનેકાંત. અહીં તો કહે છે, સર્વથા સ્વતંત્ર, પરતંત્ર જરીયે નહિ. એનું નામ અનેકાંત છે. શું થાય? અરે..રે..! ૩૩ ગાથા.

‘આ, કાળાદિ શુદ્ધ અમૂર્ત અચેતન દ્રવ્યોના નિજસ્વભાવગુણપર્યાયોનું કથન છે.’ નિજ સ્વભાવ ગુણો છે ને. એને તો બધા સ્વભાવગુણો જ છે અને સ્વભાવપર્યાય છે. ‘મુખ્યકાળદ્રવ્ય જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશની (-પાંચ અસ્તિકાયોની) પર્યાયપરિણતિનો હેતુ હોવાથી...’ પાંચે અસ્તિના પર્યાય પરિણતિનો હેતુ હોવાથી ‘તેનું લિંગ પરિવર્તન છે (અર્થાત્ કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ વર્તનાહેતુત્વ છે)...’ વર્તે છે તેને નિમિત્ત થવું એનું નામ વર્તનાહેતુ. પર્યાયપરિણતિનો હેતુ એમ ભાષા છે ને? પર્યાયપરિણતિનો હેતુ, જીવને, પુદ્ગલને, ધર્મને, અધર્મને, આકાશને એની અવસ્થાની પર્યાય પરિણમે એનો હેતુ છે. ‘તેનું લિંગ પરિવર્તન છે (અર્થાત્ કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ વર્તનાહેતુત્વ છે)...’

‘હવે (બીજી વાત એ કે), ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળને સ્વજાતીય કે વિજાતીય બંધનો સંબંધ નહિ હોવાથી...’ કહો, ધર્મ, અધર્મ સ્વજાતીયમાં પણ સંબંધ નથી અને પરની સાથે પણ કાંઈ સંબંધ નથી. પરમાણુ સાથે પણ સંબંધ નથી, એમ કહે છે. ‘તેમને વિભાવગુણપર્યાયો હોતા નથી,...’ ધર્માસ્તિ, આકાશ, કાળને વિભાવ ગુણપર્યાય હોતા નથી. ‘પરંતુ સ્વભાવગુણપર્યાયો હોય છે-’ એને તો ગુણ અને પર્યાય બધા અનાદિ સ્વભાવિક શુદ્ધ હોય છે. ‘એમ અર્થ છે.’ ‘તે સ્વભાવગુણપર્યાયોનું પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેથી જ અહીં સંક્ષેપથી સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.’

‘હવે ૩૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :]’

શ્લોક-૫૦

(માલિની)

इति विरचितमुच्चैर्द्रव्यषट्कस्य भाखद्
विवरणमतिरम्यं भव्यकर्णामृतं यत्।
तदिह जिनमुनीनां दत्तचितप्रमोदं
भवतु भवविमुक्त्यै सर्वदा भव्यजन्तोः॥५०॥

[શ્લોકાર્થ :-] એ રીતે ભવ્યોનાં કર્ણોને અમૃત એવું જે છે દ્રવ્યોનું અતિ રમ્ય દેદીપ્યમાન

(સ્પષ્ટ) વિવરણ વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું, તે જિનમુનિઓના ચિત્તને પ્રમોદ દેનારું
ષટ્દ્રવ્યવિવરણ ભવ્ય જીવને સર્વદા ભવવિમુક્તિનું કારણ હો. ૫૦.

શ્લોક-૫૦ ઉપર પ્રવચન

इति विरचितमुच्चैर्द्रव्यषट्कस्य भाखद्
विवरणमतिरम्यं भव्यकर्णामृतं यत्।
तदिह जिनमुनीनां दत्तचित्तप्रमोदं
भवतु भवविमुक्त्यै सर्वदा भव्यजन्तोः ॥५०॥

‘એ રીતે ભવ્યોનાં કણોને અમૃત એવું..’ લાયક પ્રાણીને આ છ દ્રવ્યની પ્રતીત આવે છે કહે છે. એના કાનમાં ભવ્યજીવોને આવા છ દ્રવ્યો છે એવું કાનમાં શ્રવણ આવે છે. એમ કહે છે. ‘કણોને અમૃત એવું જે છ દ્રવ્યોનું અતિરમ્ય દેદીપ્યમાન (-સ્પષ્ટ) વિવરણ વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું...’ લ્યો, સમજાણું? ‘તે જિનમુનિઓના ચિત્તને પ્રમોદ દેનારું..’ વીતરાગી દષ્ટિવંત અને વીતરાગી ચારિત્રવંત મુનિઓના ચિત્તને પ્રમોદ દેનારું. એ જાતનો વિકલ્પ છે ને? આહાહા...! છ દ્રવ્યો ભગવાને કહ્યા છે.

‘ષટ્દ્રવ્યવિવરણ ભવ્ય જીવને સર્વદા...’ લ્યો. એ ‘ભવ્ય જીવને સર્વદા ભવવિમુક્તિનું કારણ હો.’ એનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થઈને સ્વભાવ તરફ ઢળે, એને ભવની મુક્તિનું કારણ થાય. વસ્તુ છે ને! એમાંથી એકપણ દ્રવ્ય ઓછું માને તો એના સામર્થ્યની પર્યાયને જ માની નથી. પર્યાયને માની નથી તો પર્યાયને આવું સામર્થ્ય માને, એ દ્રવ્યનો આશ્રય કરે તો એને ધર્મ થાય. સમજાણું કાંઈ? ભારે ઝીણી વાતું. એ કરતાં એકેન્દ્રિય, બે ઇન્દ્રિય, દયા પાળવી કે આ કરવું એ બધું સહેલું (હતું). ‘દયા તે સુખની વેલડી, દયા તે સુખની ખાણ.’ સમજાય પણ ખરું માણસને. ‘અનંત જીવ મુક્તિએ ગયા દયાતણા પ્રમાણ’.

મુમુક્ષુ :- સ્વદયા કે પરદયા?

ઉત્તર :- એ પરદયાની જ વાત છે. ‘ગઢડા’માં છે ઓલા. ડેલો છે ને? એની ઉપર ઘડિયાળની પાસે ‘લાઠી’વાળાએ એક પાટીયું મૂક્યું છે. ‘દયા તે સુખની વેલડી...’ વાંધા જ આ. શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં દયા આવે ત્યાં દયા એટલે પરદયા, પરદયા એટલે ધર્મ. બસ, એવું આ. ‘રતનચંદ્રજી’ એમ ઠરાવે છે. આ કહે છે કે દયાના બે પ્રકાર છે.

મુમુક્ષુ :- બેનું શું કામ છે પણ.

ઉત્તર :- પણ આવે છે એમાં.

મુમુક્ષુ :- પણ બે પ્રકાર કરો છો શું કરવા? દયા જ કહો.

ઉત્તર :- દયા એટલે પણ કોઈ નિશ્ચયનયની દયા અને કોઈ વ્યવહારની દયા એવા

બે પ્રકાર છે.

મુમુક્ષુ :- ઇ ના પાડે છે, દયા બે કરો છો શું કરવા?

ઉત્તર :- નય છે માટે કરે છે. નિશ્ચયદયા તો ભગવાનઆત્મા રાગ અને વિકલ્પ વિનાનો પ્રભુ, એની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને રમણતા કરવી, એ જ જીવની સાચી દયા છે. કે જેને સંસારથી મુક્ત થઈને મુક્તિ થાય. એ દયા છે. પરની દયાનો તો વિકલ્પ છે, રાગ છે. ખરેખર તો પોતાની હિંસા છે એમાં. આહાહા...! એ છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ (કલ્પું).

‘ભવ્ય જીવને સર્વદા ભવવિમુક્તિનું કારણ હો.’ લ્યો. ૩૪ મી ગાથા.

ગાથા-૩૪

एदे छद्वाणि य कालं मोत्तूण अत्थिकाय त्ति ।

णिद्धिद्धा जिणसमये काया हु बहुप्पदेशत्तं ।।३४।।

एतानि षड्द्रव्याणि च कालं मुक्त्वास्तिकाया इति ।

निर्दिष्टा जिनसमये कायाः खलु बहुप्रदेशत्वम् ।।३४।।

अत्र कालद्रव्यमन्तरेण पूर्वोक्तद्रव्याण्येव पंचास्तिकाया भवंतीत्युक्तम् ।

इह हि द्वितीयादिप्रदेशरहितः कालः, ‘समओ अप्पदेशो’ इति वचनात् । अस्य हि द्रव्यत्वमैव, इतरेषां पंचानां कायत्वमस्त्येव । बहुप्रदेशप्रचयत्वात् कायः । काया इव कायाः । पंचास्तिकायाः । अस्तित्वं नाम सत्ता । सा किंविशिष्टा? सप्रतिपक्षा, अवान्तरसत्ता महासत्तेति । तत्र समस्तवस्तुविस्तरव्यापिनी महासत्ता, प्रतिनियतवस्तुव्यापिनी ह्यावान्तरसत्ता । समस्तव्यापकरूपव्यापिनी महासत्ता, प्रतिनियतैकपर्यायव्यापिनी ह्यावान्तरसत्ता । अनन्तपर्यायव्यापिनी महासत्ता, प्रतिनियतैकपर्यायव्यापिनी ह्यावान्तरसत्ता । अस्तीत्यस्य भावः अस्तित्वम् । अनेन अस्तित्वेन कायत्वेन सनाथाः पंचास्तिकायाः । कालद्रव्यस्यास्तित्वमेव, न कायत्वं, काया इव बहुप्रदेशाभावादिति ।

જિનસમયમાંહી કાળ છોડી શેષ પાંચ પદાર્થ જે;

તે અસ્તિકાય કલ્યા; અનેકપ્રદેશયુત તે કાય છે. ૩૪.

અન્વયાર્થ :- [કાલં મુક્ત્વા] કાળ છોડીને [એતાનિ ષડ્દ્રવ્યાણિ ચ] આ છ દ્રવ્યોને (અર્થાત્ બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યોને) [જિનસમયે] જિનસમયમાં (જિનદર્શનમાં) [અસ્તિકાયાઃ] અસ્તિકાયાઃ [અસ્તિકાય] [નિર્દિષ્ટાઃ] કહેવામાં આવ્યાં છે. [બહુપ્રદેશત્વમ્]

બહુપ્રદેશીપણું [खलु कायाः] તે કાયત્વ છે.

ટીકા :- આ, ગાથામાં કાળદ્રવ્ય સિવાય પૂર્વોક્ત દ્રવ્યો જ પંચાસ્તિકાય છે એમ કહ્યું છે.

અહીં (આ વિશ્વમાં) કાળ દ્વિતીયાદિ પ્રદેશ સહિત (અર્થાત્ એક કરતાં વધારે પ્રદેશો વિનાનો) છે, કારણ કે ‘સમઓ અપ્પદેસો (કાળ અપ્રદેશી છે)’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન છે. આને દ્રવ્યપણું જ છે, બાકીનાં પાંચને કાયપણું (પણ) છે જ.

બહુ પ્રદેશોના સમૂહવાળું હોય તે ‘કાય’ કાય જેવાં (-શરીર જેવાં અર્થાત્ બહુપ્રદેશોવાળાં) હોય છે. અસ્તિકાયો પાંચ છે.

અસ્તિત્વ એટલે સત્તા. તે કેવી છે? મહાસત્તા અને અવાંતરસત્તા—એમ ‘સપ્રતિપક્ષ છે, ત્યાં, સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, પ્રતિનિયત વસ્તુમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે; સમસ્ત વ્યાપક રૂપમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, પ્રતિનિયત એક રૂપમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે; અનંત પર્યાયોમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, પ્રતિનિયત એક પર્યાયમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે. પદાર્થોનો ‘‘અસ્તિ’’ એવો ભાવ તે અસ્તિત્વ છે.

આ અસ્તિત્વથી અને કાયત્વથી સહિત પાંચ અસ્તિકાયો છે. કાળદ્રવ્યને અસ્તિત્વ જ છે, કાયત્વ નથી, કારણ કે કાયની માફક તેને બહુ પ્રદેશોનો અભાવ છે.

ગાથા-૩૪ ઉપર પ્રવચન

एदे छद्वाणि य कालं बोत्तूण अत्थिकाय त्ति ।

णिदिट्ठा जिणसमये काया हु बहुप्पदेसत्तं ।।૩૪।।

આમાં છ દ્રવ્યો છે. વીતરાગ શાસ્ત્રમાં તો આમ છે એમ કહે છે.

જિનસમયમાંહી કાળ છોડી શેષ પાંચ પદાર્થ જે;

તે અસ્તિકાય કહ્યા; અનેકપ્રદેશયુત તે કાય છે. ૩૪.

‘આ ગાથામાં કાળદ્રવ્ય સિવાય પૂર્વોક્ત દ્રવ્યો જ પંચાસ્તિકાય છે એમ કહ્યું છે.’ કાળમાં

૧. સપ્રતિપક્ષ = પ્રતિપક્ષ સહિત; વિરોધી સહિત. (મહાસત્તા અને અવાંતરસત્તા પરસ્પર વિરોધી છે.)

૨. પ્રતિનિયત = નિયત; નિશ્ચિત; અમુક જ.

૩. અસ્તિ = છે (અસ્તિત્વ= હોવાપણું)

અસ્તિકાય નથી ને. કાળ અસ્તિ છે. પ્રદેશો-કાયસમૂહ નથી. એથી પાંચ અસ્તિકાયથી એ ભિન્ન પડે છે. એમ. અસ્તિકાય નથી. ભિન્ન પડે છે માટે અસ્તિ નથી એમ નથી.

‘(આ વિશ્વમાં) કાળ દ્વિતીયાદી પ્રદેશ રહિત...’ કાળને બે પ્રદેશ હોતા નથી. ‘એક કરતાં વધારે પ્રદેશો (વિનાનો) છે, કારણ કે સમઓ અપ્પદેસો (કાળ અપ્રદેશી છે) એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. આને દ્રવ્યપણું જ છે,...’ વસ્તુ જ છે. ‘બાકીનાં પાંચને કાયપણું (પણ) છે જ.’ દ્રવ્યપણું પણ છે અને કાયપણું પણ છે. કાળને એકલું દ્રવ્યપણું છે અને કાયપણું નથી. કહો, સમજાણું કાંઈ?

‘બહુ પ્રદેશોના સમૂહવાળું હોય તે ‘કાય’ છે.’ કાયની વ્યાખ્યા કરી. જેના ઘણા પ્રદેશ હોય, બેથી માંડીને અનંત, એને કાય કહે છે. ‘‘કાય’ કાય જેવા (-શરીર જેવા અર્થાત્ બહુપ્રદેશોવાળાં) હોય છે. અસ્તિકાયો પાંચ છે.’ કહો. એને કાય છે. ઘણા પ્રદેશનો સમૂહ છે ને? ધર્માસ્તિ, અધર્માસ્તિ, આકાશ અને પુદ્ગલ.

‘અસ્તિત્વ એટલે સત્તા.’ હોવાપણું તે સત્તા. ‘તે કેવી છે? મહાસત્તા અને અવાંતરસત્તા-એમ સપ્રતિપક્ષ છે.’ સપ્રતિપક્ષ-વિરોધ સહિત. મહાસત્તા, અવાંતરસત્તા પરસ્પર વિરોધી છે. ‘ત્યાં, સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે,...’ ભાષા જુઓ! બધું છે એમ કહેનારી, જાણનારી તે મહાસત્તા. એક જ સત્તા બધામાં વ્યાપે છે એમ નહિ. (ફક્ત) છે. ‘સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે,...’ એમ ભાષા છે. બધી ચીજમાં એક જ સત્તા વ્યાપેલી છે એમ નથી. પણ બધા દ્રવ્યોમાં છે... છે... છે... છે... છે... છે... છે... છે... સત્તા તરીકે, એવી રીતે મહાસત્તા કહેવામાં આવે છે.

‘પ્રતિનિયત વસ્તુમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે;...’ જુઓ! નિયત, નિશ્ચિત અમુક જ પદાર્થ. એક-એકમાં. એક પરમાણુ, એક આત્મા, એક ધર્માસ્તિ વગેરે. એમાં રહેનારી, વ્યાપનારી તે અવાંતર પેટા ભેદ છે. ‘પ્રવચનસાર’માં ઘણો વિસ્તાર આવે છે. ‘સમસ્ત વ્યાપક રૂપમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, પ્રતિનિયત એક રૂપમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે;...’ લ્યો. એક-એક (સત્તા). અનંત પર્યાયમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે. એટલે? બધી પર્યાયો છે, અનંત છે, પર્યાયો અનંતી છે. ‘પ્રતિનિયત એક રૂપમાં વ્યાપનારી તે અવાંતર સત્તા છે;...’ પર્યાયના અનંતપણાનું એકરૂપ ગણતા મહાસત્તા છે. એક એકની પર્યાય ભિન્ન ગણતા તે અવાંતર સત્તા છે. ‘પદાર્થનો અસ્તિ એવો ભાવ તે અસ્તિત્વ છે.’ લ્યો. અસ્તિત્વ હોવાપણું.

મુમુક્ષુ :- પરમાણુ પણ એક પ્રદેશી છે.

ઉત્તર :- હો. પરમાણુની પર્યાય.

મુમુક્ષુ :- પરમાણુ ભળતો નથી તો પછી આ અસ્તિકાય કેમ કહ્યું?

ઉત્તર :- ભળતો નથી. એની યોગ્યતા છે ને. થવાની યોગ્યતા છે માટે ગણી છે. કાળમાં છે એવી? એટલે. પરમાણુમાં ઘણા પરમાણુને સ્કંધ થવાની યોગ્યતા છે એટલે એને

અસ્તિકાય કહ્યું.

મુમુક્ષુ :- ઉપચારથી કહ્યું.

ઉત્તર :- ઉપચારથી કહ્યું છે. એક પરમાણુ પુદ્ગલ છે. એમ આવ્યું હતું ને કાલે?

મુમુક્ષુ :- બહુ પ્રદેશી તો પરમાણુ તે ઉપચારથી કહ્યું છે, સ્કંધ થવાની યોગ્યતાને કારણે.

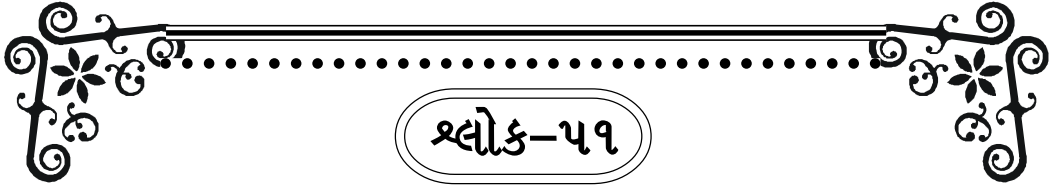
ઉત્તર :- હા, એ તો સ્કંધ કીધું ને. સ્કંધની યોગ્યતાને કારણે.

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- આ કહ્યું ને. આ શું કહ્યું? પરમાણુ તે નિશ્ચયપુદ્ગલ છે. સ્કંધ તે વ્યવહારપુદ્ગલ છે.

‘આ અસ્તિત્વથી અને કાયત્વથી સહિત પાંચ અસ્તિકાયો છે.’ હોવાપણે અને સમૂહપણે પ્રદેશોવાળા પાંચ અસ્તિકાયો છે. ‘કાળદ્રવ્યને અસ્તિત્વ જ છે, કાયત્વ નથી, કારણ કે કાયની માફક તેને બહુ પ્રદેશોનો અભાવ છે.’ ઘણા પ્રદેશોનો જે કાય શરીર છે એવો એમાં અભાવ છે. માટે એને અસ્તિકાય કહીએ. અસ્તિ કહીએ પણ કાય કહેવામાં ન આવે.

[હવે ૩૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :]

શ્લોક-૫૧

(આર્યા)

इति जिनमार्गाम्बोधेरुद्धता पूर्वसूरिभिः प्रीत्या ।

षड्द्रव्यरत्नमाला कंठाभरणाय भव्यानाम् ॥५१॥

[શ્લોકાર્થ :-] એ રીતે જિનમાર્ગરૂપી રત્નાકરમાંથી પૂર્વાચાર્યોએ પ્રીતિપૂર્વક ષટ્દ્રવ્યરૂપી રત્નોની માળા ભવ્યોના કંઠના આભરણને અર્થે બહાર કાઢી છે. ૫૧.

શ્લોક-૫૧ ઉપર પ્રવચન

इति जिनमार्गाम्बोधेरुद्धता पूर्वसूरिभिः प्रीत्या ।

षड्द्रव्यरत्नमाला कंठाभरणाय भव्यानाम् ॥५१॥

‘એ રીતે જિનમાર્ગરૂપી રત્નાકરમાંથી..’ જુઓ! વીતરાગ સર્વજ્ઞનો જિનમાર્ગરૂપી વીતરાગમાર્ગ રત્નાકરમાંથી મોટો દરિયો છે. જૈનમાર્ગરૂપી રત્નાકર મોટો દરિયો છે. આહાહા...!

‘પૂર્વાચાર્યોએ પ્રીતિપૂર્વક..’ પાછું એમ. આ બધા પૂર્વે આચાર્યો થઈ ગયા, કુંદકુંદ આદિ એ. ‘એને ષટ્દ્રવ્યરૂપી રત્નોની માળા...’ આવું તો સ્પષ્ટ કર્યું છે. ‘શ્રીમદ્’ને ‘નિયમસાર’ હાથ નહોતું આવ્યું. ‘રત્નાકરમાંથી પૂર્વાચાર્યોએ પ્રીતિપૂર્વક ષટ્દ્રવ્યરૂપી રત્નોની માળા ભવ્યોના કંઠના આભરણને અર્થે બહાર કાઢી છે.’ રત્નોની માળા ભવ્યોના કંઠના આભરણને અર્થે. જ્ઞાનરૂપી ભાવ એની શોભા છે. ષટ્દ્રવ્યનું જ્ઞાન તે શોભા છે. યથાર્થ જ્ઞાન ષટ્દ્રવ્યનું, એ જ્ઞાનની પર્યાયની શોભા છે. માટે એ છ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થવું એ ભવ્યજીવના કંઠનું આભરણ છે. શોભા છે. એને માટે આ કહ્યું છે. ૩૫-૩૬ પછી કહેશે...

(શ્રીતા :- પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ !)